

СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ “ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ” В ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(34), с. 73–79

*Досліджено витоки становлення та формування “політичної опозиції”
за матеріалами зарубіжної та вітчизняної наукової думки.*

Вперше легальна опозиція з’являється в античному світі, де в системі полісної демократії народні збори та трибуни реалізовували функцію опозиції. Основою цих інститутів була економічна автономія, право на приватну власність, що є основою громадянського суспільства.

З 494 р. до н. е. у Стародавньому Римі існував інститут плебейської трибуни, який виник у результаті тривалої боротьби плебеїв проти патрициїв за рівність у правах. Цей інститут був покликаний обмежити свавілля посадових осіб, які за устоями суспільства були патриціями. Кількісний склад плебейської трибуни налічував 10 осіб, які обиралися з осередку плебеїв. Управлінських функцій цей інститут не мав, але володів правом вето — заборони виконання розпорядження будь-якої посадової особи і навіть Сенату. В ході боротьби інститут плебейської трибуни домогся ще більших прав і свобод у римському суспільстві і почав відігравати важливу роль у житті держави [5].

Важливе місце в історії Стародавнього Риму займала стоїчна опозиція, представники якої вбачали єдиним шляхом боротьби проти тиранії імператорів Риму — моральний спротив без застосування фізичної сили. Членами її були філософи-мислителі, які спочатку не входили до сенату, а поширювали свої погляди в суспільстві. В 50-х роках I ст. н. е. стоїчна опозиція формується в сенаті переважно з моральної опозиції, яка ставила перед собою політичні цілі, але засоби для їх

досягнення брала з моралі, та цього виявилось замало для того, щоб вистояти у боротьбі проти тиранії [4]. Перетворення поліса у величезну Римську імперію та одержавлення античного суспільства поклали кінець існуванню легальної політичної опозиції. Період правління диктатора Корнелія Сулли був спрямований на відновлення імперії, повернення до верховенства сенату, а самі методи реставрації були далеко не демократичними. Проскрипції, що були винайдені диктатором, передбачали обнародування осіб, які могли виступити як опозиція до діючого режиму, а “Закон об оскорбленні величчя римського народу” передбачав покарання за політичні злочини [3, 57].

В античній Греції мислителі також зверталися, хоча й побіжно, до проблем виникнення конфліктів у суспільстві та шляхів їх запобігання. Арістотель (384–322 рр. до н. е.) у своїй відомій праці “Політика” говорить про необхідність дотримання оптимальної рівності в середині привілейованого класу, що дасть змогу уникнути протиріч, адже “відчуття нерівності породжує жагу до переворотів”.

В епоху середньовіччя на розуміння поняття “опозиції” накладається відбиток того часу. Адже, панування морально-релігійного початку, як зазначає Б. М. Чичерін, не допускало самостійного мислення, всі питання, які могли турбувати людський розум, стосувалися питань віри. Людина має вірити в порядок, встановлений зверху, і Божий закон — вічнодіючий, він є причиною і почат-

ком всього [14, 42–56]. Тому, для інакомислення чи незгоди місця не залишається. Але, наприклад, Ф. Аквінський (1225–1274) виокремлює кілька моментів, коли людина має право на непокору владі. У дусі середньовічної схоластики він відзначає, що підкорятися владі потрібно настільки, наскільки вона від Бога, і наводить два випадки, за наявності яких піддані можуть не підкорятися владі: 1) коли наказують робити те, що супротивить повелінню Божому, оскільки Бог — вищий властитель; 2) коли наказують робити те, на що не поширюється влада правителя. Паралельно водночас у Великобританії відроджується право на опозицію. У “Великій Хартії Вольностей” 1215 р. було закладено правову базу парламентаризму як право суспільства на опір королівській владі.

Представники епохи Відродження Т. Мор, Н. Макіавеллі, Ж. Боден у своїх політико-правових концепціях також розглядали проблему права опору верховній владі та межі цього опору.

Т. Мор (1478–1535) у своїй праці “Утопія” стверджує, що джерелом бід є приватна власність, і поки вона існуватиме, в країні не буде спокою. Також автор у другій частині свого трактату описує механізм управління на острові, де існує утопічна держава. Управління ґрунтується на виборних засадах: князя обирають довічно, а сенат обирається щороку. За межами княжих і сенатських зібрань, особливо на зібраннях для обговорення питань політичного характеру, присутність низового народу суворо заборонялась. На думку Т. Мора, такі заходи дають змогу уникнути протиріч та сутичок [8, 175–177].

Ніколо Макіавеллі (1469–1527) дав нове розуміння сутності політики та остаточно відокремив її від моралі. Макіавеллі вважає, що володар має керуватися ідеєю про благо народу, реагувати на його запити, завдяки чому завжди буде ним шануватися на відміну від тирана.

Томас Гоббс (1588–1679) у своєму трактаті “Левиафан или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского” (1651) наділяє верховною владою суверена (окрему особу чи зібрання осіб) та зазначає про її

абсолютний характер. Але є в суверена і так звані “невідчужувані права”: право опиратися при посяганні на власне життя і здоров’я і при намаганні одягти кайдани.

Мислителі доби Відродження побіжно згадують про право на опір, але воно має більше декларативний характер. На відміну від Гоббса, Джон Локк (1632–1704) обґрунтовує “доктрину законності спротиву всіляким незаконним проявам влади”. Також варто зазначити про появу у Великобританії у 1679 р. такого документа, як “Хабеас Корпус Акт” (1679), який розширював та гарантував права і свободи громадянина про які писав Дж. Локк.

Таким чином, наведені міркування видатних представників політико-правової думки свідчать про те, що до початку XVIII ст. політичну опозицію розуміли лише як право на опір владі, що, у свою чергу, сприяло подальшому її осмисленню та розробці концепції політичної опозиції у зарубіжній політико-правовій думці. Починаючи з XVIII ст., політичну опозицію розглядають як інститут політичної системи.

У вигляді інституту опозиція вперше виникла у Великобританії, де під час громадянської війни “Славної революції” 1648–1688 рр. утворилися два табори — прибічники короля (торі) та захисники парламентаризму (віґи). Пізніше вони трансформувалися у Ліберальну та Консервативну партії. “Білль про права”, прийнятий парламентом 1689 р., закріпив крах абсолютизму у Великобританії. Цей документ забороняв без згоди парламенту видавати нові закони, стягувати податки, скликати армію в мирний час, а також у ньому проголошувалася свобода парламентських дебатів, виборів і подачі петицій. Таким чином, з’являється місце в парламенті для опозиції, яка виступала у вигляді партій. Британський лорд Г. Болінброк був одним з перших теоретиків опозиції, у 1749 р. першим сформулював сутність позиційних партій. Він обґрунтував конституційний принцип, який визначив сферу діяльності опозиції. Суть цього принципу полягає у забезпеченні балансу влади, контролю і критики з боку опозиції дій уряду, внесення пропозицій, спрямованих на

реформування державно-правових інститутів, стеження за тим, щоб дії влади відповідали Конституції, а також пропонувати альтернативні варіанти вирішення проблем [7, 81].

В епоху Просвітництва відбувається повернення до розуміння опозиції як позитивного суспільного феномену. Подібні уявлення закріплюються в масовій свідомості в міру розпаду абсолютистських монархій, становлення структур громадянського суспільства і розвитку інститутів демократії, де публічна політична діяльність відчувала потребу в цьому феномені. Зокрема, потрібно згадати про Велику французьку революцію 1789 р., яка дала початок боротьбі населення за соціальні і політичні права. Прагнення до змін охопили майже всі прошарки суспільства, що показало справжній революційний дух суспільства. По всій Європі формувалися різноманітні клуби, таємні товариства, які ставили собі за мету здійснити зміни в існуючому ладі.

У ХІХ ст. дослідники почали активно й послідовно вивчати феномен опозиції. Цей період позначив поворот до розвитку західних політичних режимів у демократичному напрямі. Опозиція тоді стала розумітися дослідниками як конкретний політичний інститут, що взаємодіє з владними інститутами з приводу впливу на прийняття рішень або ж за оволодіння владою. Так, наприклад, представник лібералізму Ф. Гізо (1787–1874) обґрунтував ідею необхідності участі опозиції у процесі здійснення державної влади. На його думку, її діяльність має бути конструктивною, що надалі стало основою для уявлень про конструктивну опозицію [1, 311–312]. Інші відомі представники лібералізму, такі як Дж. Ст. Міль, Т. Джефферсон, А. де Токвіль, звертають увагу саме на конструктивну сторону діяльності опозиції у її взаємодіях з владою, тобто вона має не лише критикувати дії влади, а й пропонувати альтернативні програми.

А. де Токвіль (1805–1859) у своїй праці “Про демократію в Америці” зазначає, що політичні партії загалом породжують розбрат у державі, але водночас, при розгляді політичних партій у Сполучених Штатах Амери-

ки, говорить про партії як про важливий механізм політичної системи. У своєму дослідженні він робить висновок, що політичні партії США, на відміну від європейських, є не такими радикальними в конкурентній боротьбі. Намагаючись обґрунтувати право на існування опору правлячій партії, А. де Токвіль виводить право меншості на об’єднання: “У Сполучених Штатах, коли якась партія стає правлячою, вся влада переходить до її рук; її члени посідають усі відповідальні пости, в їхньому розпорядженні опиняються й усі адміністративні структури. Діячі іншої партії, які залишаються за порогом влади, повинні мати право об’єднати свої зусилля; і ця меншість повинна мати змогу протиставити владі, яка стане її ущемляти, силу морального впливу на маси”. “Якщо ви вірите, що людина, яка користується необмеженою владою, може використати цю владу на шкоду своїм супротивникам, то чому ж ви не хочете припустити, що так само може вчинити і більшість? Хіба люди, об’єднуючись, змінюють свої характери?” [13, 197].

Концептуальне становлення та розробка поняття опозиції у політичній науці продовжилось на початку ХХ ст., коли відбулося розширення виборчих прав і впровадження у багатьох країнах інституту виборності посадових осіб. Це все зробило політику відкритою для мас, що виявилось кроком на шляху до демократизації. Опозиція при цьому розглядалася вже як обов’язковий атрибут демократичного політичного режиму. Варто також зазначити, що опозиція розглядалася в контексті вивчення опозиційних партій. Одна з перших спроб теоретичного аналізу і виявлення закономірностей функціонування політичної опозиції була зроблена французьким класиком політичної думки М. Дюверже (1917) в його книзі “Політичні партії”. У своїй праці він розглядає опозицію як одну із функцій партій. При цьому, М. Дюверже відзначає, що наявність організованої опозиції є сутнісною характеристикою західної демократії, а демократії східної — її відсутність [2, 497].

Активно наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. питаннями теоретичного обґрунтування феномену політичної опозиції займа-

лися представники теорії еліт, зокрема, Р. Міхельс, В. Паретто, Г. Моска. Так, Р. Міхельс (1876–1936) у праці “Соціологія політичної партії в умовах демократії”, розглядаючи опозиційну партію, говорить, що головним її завданням є зміна правлячого класу. Для нього опозиція не є носієм альтернативних шляхів розвитку держави, а лише виконує функцію заміщення кланової влади. Г. Моска (1858–1941) та В. Парето (1848–1924) включали опозицію до політичного/правлячого класу, що, по суті, означало надання їй функції кадрового ресурсу державного управління. Вони також розглядали опозицію як спосіб зміни владної еліти [5].

Отже, починаючи з XVIII ст., коли поняття “опозиція” було введено до широкого вжитку, політична опозиція стає об’єктом дослідження різних учених, які по-різному її тлумачили. Дослідження стосувалися різних аспектів явища опозиції: від розуміння сутності і функцій до її типології. Велика увага приділяється дослідженню ролі опозиції в суспільствах, що рухаються до демократії (транзитивних), де опозиція є однією з рушійних сил суспільно-політичних перетворень. Окреме місце займають дослідження особливостей існування та функціонування політичної опозиції в постсоціалістичних країнах.

В українській політичній думці також активно розвивалися ідеї плюралізму, демократизму, прав і свобод людини, що безпосередньо є підґрунтям для формування ідеї політичної опозиції. Однак їй ще не властиве сприйняття опозиції як важливого компонента демократичного ладу, а радше як форми протесту, опору, бунтарства. Вважаємо, що це обумовлено перебуванням України впродовж кількох століть у складі різних імперій [12].

Попри те, що на початку 90-х років XX ст. в Україні мав місце безпрецедентний у всесвітній політичній історії факт, коли всенародно обраний очільник правління влади сам пропонує фрагментарно побутуючій опозиції вийти із фактичного підпілля, легалізуватися у правовому відношенні та стати на політичній арені країни відкритим конструктивно-патріотичним суб’єктом, підконтрольним і праву, і народу. Подібний уні-

кальний крок здійснив колишній президент України Л. Кучма 11 жовтня 1994 р. у зверненні до парламенту. “Ближнім часом буде ініційовано “прийняття Закону про опозицію, який би чітко визначав зміст та ознаки політичної опозиції, її права та обов’язки”. Закон “не тільки визначить, хто і за що несе відповідальність, а й зменшить проблемність переходу влади від одних до інших політичних сил”. У тому Законі, зокрема, буде передбачене право на створення тіньового Кабінету Міністрів, право на доступ до інформації про діяльність Уряду, на підготовку та внесення альтернативних законів тощо” [6, 35].

Законопроект з цього питання було своєчасно підготовлено, але його, як і численні аналогічні політико-культурологічні акти, через правничий спротив різних фаланг тієї самої опозиції так досі Парламентом і не прийнято.

Найвагомішими виявилися історико-політичні аспекти опозиції. Виявилось, наприклад, що перші теоретичні розробки з питань опозиції зроблені представниками освітньої еліти — діячами часів Відродження і Реформації. С. Оріховський-Роксолан, наприклад, вважав, що той правитель, який не має при собі сенату та використовує республіку для власних потреб, є тираном [9, 35]. Проте, на відміну від Н. Макіавеллі, який закликав до жорстокості в поводженні, С. Оріховський вважає, що володар повинен здобувати ласку у підданих, без якої влада буде слабкою. Водночас С. Оріховський заперечує можливість протесту проти влади монарха, а також негативно ставиться до існування партій: “Вони знесилюють супротивників образами, приниженнями, плітками”. С. Оріховський виступав проти опозиції у представницькій установі, проти такої її функції, як критика. Разом з тим домагався від сенаторів дозволу вільно говорити правду королю у вічі, тобто наполягав на використанні в державному управлінні інформативної функції опозиції [11]. Характерним для поглядів на опозицію у мислителів-гуманістів було те, що вони виступали за її освіченість, тобто це мали бути не прості люди, а професійні у своїй справі.

Важливі етапи розвитку опозиції в Україні відзначені діяльністю православних братств, творчістю письменників-протестантів. Вчені Києво-Могилянської академії довели, що риторика, ораторське мистецтво — це політична зброя як для правителів, так і для опозиції [15, 90]. Однак в осередку Києво-Могилянської академії також були різні погляди щодо політичної опозиції. Зокрема, Ф. Прокопович (1681–1736) як представник теорії освіченого абсолютизму стояв на захисті встановлення абсолютизму в Росії (до складу якої тоді входила й Україна) та виступав проти князівсько-боярської опозиції. Але він допускав опозиційність у формі обурення з приводу того, що “нечесні та нікчемні люди перевищують нас впливом, займають вищі, ніж ми, посади, ... усе роблять ради своїх примх, і навпаки, корисні, мужні і розумні люди в погорді та зневазі”. Проте Ф. Прокопович категорично не приймав опозиції в системі управління: “не годиться, щоб панувала незгода через особисту неприязнь між тими, хто публічно з’єднаний найвищою владою”. Тим більше, був противником насильницьких дій (повстань) щодо уряду, бо тоді, на його переконання, руйнується повага до попереднього способу життя, більшого значення набуває те, до чого змушує примус” [10].

На увагу також заслуговують погляди представників Кирило-Мефодіївського товариства. Зокрема, на думку Миколи Костомарова (1817–1885), важливу роль відіграють особливості менталітету нації та його вплив на її історичну долю, тож вважав за потрібне враховувати ментальні особливості при розробці політичних програм. Ще один представник Кирило-Мефодіївського товариства Георгій Андрузький (1827– дата смерті невідома) наголошував, що ніхто і ніщо не може заборонити громадянам вільно висловлювати свої думки. Народ визнається єдиним джерелом влади, а Народний Сейм він наділяє законодавчими функціями [4, 419].

Конституційний проект Г. Андрузького допускає існування “Народної опозиційної газети”, що мала критикувати уряд і вимагати перетворень. Знищення станових і родових привілеїв, на його думку, мало сприяти

проведенню реформ, у результаті яких пересічні громадяни отримають доступ до інститутів державної влади. Внаслідок залучення до влади нових, освічених людей, справа правління ставала легшою. Висловлюючись сучасною мовою, можна сказати, що Г. Андрузький вважав легітимацію суперечливих інтересів та репрезентацію різних (альтернативних) поглядів засобами підвищення ефективності управління. Кирило-Мефодіївське товариство забезпечило модернізацію політичного мислення відповідно до тогочасного рівня політичної думки Західної Європи [11].

Наприкінці XIX ст. діячі української суспільно-політичної думки у своїх концепціях надавали велику увагу інтересам меншості, а саме вважали за потрібне надавати їм права в процесі державного управління. Серед тих, хто відстоював права меншості, був відомий український суспільно-політичний діяч М. П. Драгоманов (1841–1895). Він наполягав, що залучення меншості до державно-управлінської діяльності в умовах демократії є запобіжником гнобленню та диктатурі (навіть у вигляді народного самодержавства).

Український мислитель обґрунтував таку модель політичної опозиції, за якої її інституційна взаємодія з системою державного управління залежить від характеру та методів діяльності уряду. Піднімаючи питання захисту національних інтересів, М. П. Драгоманов, по суті, захищав інтереси такої меншості, як національна опозиція. Серед шляхів його вирішення він називав ліквідацію економічної нерівності, яка, у свою чергу, була можливою через отримання автономії внаслідок дружнього тиску на уряд. Відстоюючи право на критику існуючих порядків, М. П. Драгоманов вимагав політичної амністії для представників опозиційних до влади діячів [10].

Аналізуючи засади державного управління на початку XX ст., український історик та політичний діяч М. С. Грушевський (1866–1934) формулює та аргументує свої уявлення про діяльність парламентської опозиції. Він визнавав обструкцію за найбільш дієвий (єдиний) засіб парламентської боротьби в Галицькому сеймі у разі неможливості добитися від уряду чи правлячих сфер реаліза-

ції вимог української опозиції [1, 266–277]. М. Грушевський не оминає і проблеми відносин депутата і виборця, насамперед, з точки зору їх взаємної відповідальності позитивно ставиться до того, що “правове звичаєве право” депутатів вимагає від них уваги до конкретних потреб кожного громадянина, з якими вони звертаються. Проте існує певна межа, яку не можна переступати, особливо тоді, коли в такій ситуації опиняється “...опозиційний депутат, змушений жертвувати своїми поглядами заради виконання “побутових” наказів своїх виборців” [2, 5].

У політичній сфері з початку 20-х років з ініціативою В. Леніна розпочалася масова політизація суспільних наук, суспільної свідомості, почався наступ на демократичні права. У результаті почало звужуватися поле наукових історико-політичних досліджень, настала трансформація народницької школи в радянську політичну думку. Одним із останніх публічних друкованих проявів “інакомыслия” стали політичні памфлети М. Хвильового. Центр української політичної думки у 20-ті роки знову перемістився за кордон, де розвинулися консервативний напрямок — В. Липинський, національно-державницький — С. Дністрянський, В. Старосольський, нового націоналізму — Д. Донцов [5, 289]. Таким чином, на довгі десятиліття в Україні зникли будь-які прояви опозиції, яка жорстоко присікалася в умовах тотального контролю та панування принципу монізму в усіх суспільно-політичних сферах.

З другої половини 80-х років опозиційні настрої починають відроджуватися, що пов'язано з політикою перебудови М. Горбачова, Чорнобильською катастрофою, незадоволеністю населення рівнем життя тощо. Тут варто зазначити про діяльність дисидентів, тієї інтелігенції, яка була незгодна з політикою КПРС. Водночас, в умовах тоталітарного режиму це був єдиний опір, протидія владі. У своїй боротьбі шестидесятники не зверталися до насильницьких методів протидії режиму та не виступали за повалення соціалізму як системи. В першу чергу вони боролися за культурний, ідеологічний, релігійний плюралізм, тобто за елементарне розши-

рення прав для культурного розвитку нації [15, 103]. У кінці 80-х — початку 90-х років опозиційні осередки активізуються і консолідуються на ґрунті платформи Народного Руху України за перебудову, в якому кристалізується ідея національного відродження, державного суверенітету.

Література

1. Гизо Ф. О средствах правления и оппозиции в современной Франции // Классический французский либерализм: сборник: Пер. с фр. — М.: Российская полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. — С. 311–312.
2. Дюверже М. Политические партии: Пер. с франц. — М.: Академ. проект, 2000. — 538 с.
3. Егоров А. Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата. — Л., 1985. — 224 с.
4. Кочеров С. Н. Стоическая оппозиция в Римском Сенате // Межвуз. сб. науч. трудов “Античность и раннее средневековье. Социально-политические и этнокультурные процессы”. — Н. Новгород: НГПИ им. М. Горького, 1991. — 149 с.
5. Крашенинникова Н. А., Жидкова О. А. История государства и права зарубежных стран: Учеб. для вузов. — М.: Издат. группа НОРМА–ИНФРА, 1998. — Ч. 1. — 480 с.
6. Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. — К.: ВД “Альтернативи”, 2000. — 504 с.
7. Митрохин В. А., Бигазиева С. С. Теоретико-методологические аспекты изучения понятия политической оппозиции // Известия Саратовского ун-та. (Сер. “Социология. Политология”). — Саратов, 2010. — Вып. 4. — С. 80–83.
8. Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений: Учеб. для вузов. — М.: Норма, 2007. — 704 с.
9. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія: у 2-х ч. — К.: Наук. думка, Основи, 1995. — Ч. 1. — С. 23–61.
10. Прокопович Ф. Різні сентенції // Філософські твори: В 3-х т. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/procop/proc115.htm>
11. Сичова В. В. Характер взаємодії політичної опозиції з органами державного управління в уявленнях українських мислителів поч. XVI – поч. XX ст. // Актуальні проблеми державного управління. — 2010. — № 1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://>

www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Аpdu/2010_1/doc/1/13.pdf

12. Ткаченко Т. Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи в Україні: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути і процеси”. — К., 2009. — 19 с.

13. Токвиль А. де. Демократія в Америці: Пер. с франц. — М.: Прогресс, 1992. — 554 с.

14. Чичерин Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира. — М.: Гардарики, 2001. — 336 с.

15. Шелест Д., Якубовський О. Політична опозиція в Україні: традиції і сучасність // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф. / Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України / І. М. Варзар (відпов. ред.) — К., 1996. — 224 с.

Виходячи з аналізу наукової думки, починаючи від часів Стародавньої Греції, Давнього Риму, середньовіччя, доби Відродження і до наукових досліджень XIX–XX ст., встановлено, що легальне існування опозиції в жорстко ієрархізованих, етатистських суспільствах є неможливим. За будь-яких часів будь-яка непокірність владі чи розбіжності в поглядах розцінювалися як зрада і каралися у різний спосіб. Тобто людина як особистість та громадянське суспільство розчиняються в державних структурах, а будь-який опір чи опозиція можливі лише у формі бунту або державного перевороту.

Исходя из анализа научной мысли, начиная со времен Древней Греции, Древнего Рима, средневековья, эпохи Возрождения и до научных исследований XIX–XX ст., установлено, что легальное существование оппозиции в жестко иерархизованных, этатистских обществах является невозможным. Во все времена любое неповиновение власти или расхождения во взглядах расценивались как измена и карались различными способами. То есть человек как личность и гражданское общество растворяются в государственных структурах, а любое сопротивление или оппозиция возможны только в форме бунта или государственного переворота.

Coming from the analysis of scientific thought, from times of ancient Greece, old Rome, Middle age, Renaissance age to the scientific researches of XIX–XX centuries, is proved that legal existence of opposition in hardly hierarchical societies is impossible. At all times any disobedience to the power or divisions of opinions was considered as treason and punished in a different methods. That, man as personality and civil society dissolve in state structures, and any resistance or opposition is possible in only form rebelling or putsch.

Надійшла 8 червня 2012 р.